

Всесвітня історія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2026-01/102-116>

УДК (UDC) 94 : 325.52] (470) : 355.233

THE ESTABLISHMENT OF MILITARY SETTLEMENTS AND THE REFORM OF PRIMARY MILITARY EDUCATION

Kostiantyn Yachmenikhin*

Abstract

The purpose of this study is to examine the impact of the introduction of military settlements in Russia on the institution of military cantonists, particularly with regard to their education and military training. Additionally, the research seeks to identify the distinctive features of autocratic policy in the sphere of army reserve training during the period of functioning military settlements in various regions of the country. The complexity and multifactorial nature of their history necessitated additional analysis of both individual periods of their existence and specific regions of their deployment.

The research methodology was based on the principal parameters of the contemporary historical paradigm, including structural anthropology, the «linguistic turn», the «global» and «structural» methodologies of the Annales School, microhistory, the incorporation of components from related and humanities disciplines, methods of verification, and the problem-chronological method.

The primary source base of the study consists of materials from several collections of the Russian State Military Historical Archive, as well as certain published sources.

The scientific novelty of the research lies in the attempt to adapt materials related to the stated topic to the existing historiographical problem of the functioning of the institution of military settlements. An interdisciplinary approach was applied, which made it possible to identify specific features of the functioning of the educational system within military settlements. Based on the processing and analysis of data from various sources, the key aspects of the history of the formation of the school system for cantonists in military settlements were elucidated. Further development was achieved in the study of the time and circumstances surrounding the establishment of the system of school education for military cantonists in different regions of the country.

On the basis of the analysis of sources, the following conclusions can be drawn. During the specified period, the formation of special training units, initiated as early as 1808, continued. At this time, the procedure for assigning cantonists to service in army units was altered. With the introduction of military settlements, a portion of cantonists was assigned to settlement troops.

* Doctor of historical sciences, professor of the department of world history and international relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium», Chernihiv, Ukraine. E-mail: kostas48@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

Prior to the subordination of military cantonists to Count A.A. Arakcheev, their inclusion in settlement troops had been insignificant. From 1824 onward, the situation changed considerably: annually, no fewer than 25% of the cantonists assigned to military service were directed to reinforce settlement troops. Throughout this period, the government repeatedly attempted to improve the living conditions of soldiers' children housed in cantonist departments. However, these efforts were not achieved through increasing staff positions, expanding the number of departments, or raising allocations, but rather through reducing the number of cantonists enrolled in these educational institutions.

Keywords: cantonists, primary military education, school, military settlements, O.A. Arakcheev

СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ І РЕФОРМА ПОЧАТКОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ¹

Костянтин Ячменіхін*

Анотація

Мета роботи полягає в розкритті проблеми впливу введених військових поселень в Росії на інститут військових кантоністів, особливо в ракурсі їх навчання та військової підготовки. Крім того, дослідження цієї проблеми полягає у виявленні особливості політики самодержавства, в галузі підготовки армійського резерву в часи функціонування військових поселень в різних районах країни. Складність та багатофакторність їх історії потребувала додаткового аналізу як окремих періодів їх існування, так і окремих регіонів дислокації.

Методологія дослідження базувалася на використанні основних параметрів сучасної парадигми історії: структурна антропологія, «лінгвістичний зворот», «глобальна» та «структурна» методологія Школи «Анналів», мікроісторія, запозичення компонентів суміжних і гуманітарних наук, методи верифікації, проблемно-хронологічний метод.

Основна джерельна база роботи полягала у використанні матеріалів низки фондів Російського державного військово-історичного архіву, а також деяких опублікованих джерел.

Наукова новизна роботи полягає у спробі адаптувати матеріали, пов'язані з вивченням заявленої теми дослідження, до наявної в історіографії проблеми функціонування інституту військових поселень. Застосовано між дисциплінарний підхід, який дозволив виявити особливості функціонування системи освіти у військових поселеннях. На підставі обробки та аналізу даних з різноманітних джерел вдалося висвітлити ключові аспекти історії формування системи шкіл для кантоністів військових поселень. Отримало подальший розвиток: історія про час та обставини заснування системи шкільної освіти військових кантоністів в різних регіонах країни.

На основі аналізу джерел можна зробити наступні висновки. В зазначений період

¹ Стаття підготовлена в процесі реалізації наукової теми: «Держава, церква суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.). Історія та історіографія». Державний реєстраційний номер: 0124U003566

* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

E-mail: kostas48@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

продовжується формування спеціальних учбових підрозділів, початий ще у 1808 р. В цей час змінюється порядок розподілення кантоністів на службу в армійських підрозділах. У зв'язку з введенням військових поселень частина кантоністів направлялася в поселені війська. До підпорядкування військових кантоністів О.А. Аракчєєву, їх включення у поселенні війська було незначним. З 1824 р. картина значно змінюється: щорічно не менше 25% кантоністів, що направлялися на службу у війська, поступало на укомплектування поселених військ. На протязі вказаного періоду уряд неодноразово намагався покращити життя солдатських дітей, що знаходилися у відділеннях військових кантоністів. Однак, робилося це не за рахунок збільшення штатної чисельності місць, збільшення численності відділень та асигнувань, а шляхом зменшення кількості кантоністів, що навчалися в цих учбових закладах.

Ключові слова: кантоністи, початкова військова освіта, школа, військові поселення, О.А. Аракчєєв

Цитування: Ячменіхін, К. (2026). Створення військових поселень і реформа початкової військової освіти. *Консенсус*, 1, 102-116. <https://doi.org/10.3110/consensus/2026-01/102-116>

URL: <https://www.konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/216>

Постановка проблеми. На підставі верифікації джерельних матеріалів провести аналіз реформ початкової військової освіти у зв'язку з введенням округів військових поселень в різних регіонах Російської імперії. Треба зазначити, що ця проблема була частково висвітлена в роботах М.С. Лалаєва², М.А. Константинова³, Т.М. Кандаурової⁴, К.М. Ячменіхіна⁵, але вона не була вирішена комплексно і багато в чому потребує подальшого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Введення військових поселень в Росії зумовило початок нового етапу в історії російської армії. Вже в перших законодавчих актах щодо їх устрою, крім чіткої регламентації їхньої правової бази, була оговорена система, на підставі якої вибудовувався процес підготовки армійського резерву у поселених військах. Наприклад, передбачалося створення певної системи виховання та освіти кантоністів, яка умовно припускала фізичну та моральну компоненту⁶. Для кантоністів перших двох віків фізичне виховання, мали контролювати їх родини або вихователі. Така постанова у вигляді відповідної таблиці вивішувалася в домі кожного поселенця-хазяїна. Була розроблена і аналогічна інструкція по фізичному вихованню кантоністів старшого віку, з врахуванням їх перебування на казарменому положенні.

² Лалаєв М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных главному их управлению. Ч. 1. СПб., 1880.

³ Константинов Н.А. Школьная система военных поселений. *Советская педагогика*. 1938. № 6. С. 34-71.

⁴ Кандаурова Т.Н. Военный поселения в России 1810-1852 гг. (Проекты и их реализация). *Вести Моск. ун-та*. 1990. № 1. С. 61-71.

⁵ Ячменіхін К.М. Інститут військових кантоністів Російської армії в історичних дослідженнях. *Сівєрянський літопис*. 2024. № 6. С. 170-175.

⁶ Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 2. СПб., 1817-1822. С. 41.

В основу морального виховання кантоністів був покладений Закон Божий, а засобами досягнення цього, на думку створювачів військових поселень, були: благочестивість, вірець, навчання, порядок, підкорення начальнику, похвальна чистолюбність, змагання, покарання та нагляд. Найкращим же засобом морального виховання вважався «гарний приклад»⁷. Особлива увага приділялася розвитку такої якості, як дисциплінованість: «дисципліна є душа всілякої служби, а особливо військової. Повага до старшого і сліпа покора закону і начальникам мають бути прищеплені кантоністам з самих юних років»⁸.

В такому ж напрямку базувався і зміст навчання кантоністів. В положенні було зазначено, що «треба було дати їм таку освіту, яка відповідна їх стану, в якому вони народилися, не відділяло б їх від нього, та зробило їх здатними виконувати обов'язки цього стану, разом з тим засновувало б їх власне благодіяння»⁹. Засновники військових поселень, організуючи процес навчання майбутнього поповнення армії, свідомо зазначили ту межу в освіті кантоністів, яка б відповідала їх основному призначенню – бути відданими та дисциплінованими солдатами.

В ротних та ескадронних школах кантоністів навчали Закону Божому, російській мові, початковим поняттям геометрії, малюванню та співу. В урядових колах стали розуміти, що рядовий склад армії мав комплектуватися хоча б мінімально грамотними людьми. Досвід попередніх війн підтверджував справедливість цього висновку.

Крім навчання «наукам» кантоністи були зобов'язані засвоювати різні професії: в середньому віці вони навчалися плести кошики, виготовляти щитки, ящики, переплітати книги і т.п. Навчання проводили унтер-офіцери, які мали навички в цих ремеслах. Кантоністи старшого віку освоювали шевське, кравецьке, столярне, токарне та малярне ремесла. При навчанні тим чи іншим спеціальностям враховувались наступні міркування: «...ремесла мають відповідати місцевим потребам; навчати ремеслу майстри були повинні як на фабриці; предмети для роботи мають бути дешевими; вироби продаватися за вільною ціною; частину від виручених грошей зразковий кантоніст мав отримати як винагороду»¹⁰.

Значне місце у підготовці кантоністів займала військова підготовка (екзерциція). Її навчалися тільки годні до стройової служби кантоністи старшого віку. Основна увага приділялась стройовій підготовці, а також «ружейній екзерциції». Від шістнадцяти років кантоністів навчали стрільбі зі зброї, а в учбових ескадронах, крім того, і верховій їзді і володінню холодною зброєю.

Кантоністи середнього віку займалися ротних та ескадронних школах з 9 до 12 години. З 7 до 9 години вони мали навчатися різноманітним спеціальностям. В літній час (з 1 травня по 1 жовтня) вони ходили до школи два рази на тиждень з 7 до 12

⁷ Проект учреждения о военном поселении пехоты. Ч. 2. СПб., 1817. С. 60.

⁸ Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 2. СПб., 1817-1822. С. 61.

⁹ Там само. С. 68.

¹⁰ Там само. С. 79.

години. Інший час діти проводили вдома і допомагали батькам вести господарство. Розпорядок дня кантоністів старшого віку мав суттєві відмінності, оскільки вони жили на казарменому положенні. Підйом був о 6 годині ранку, заняття в класі – з 7 до 9 години, з 9 до 12 години вони займалися «військовою екзерцицією». На обід та відпочинок відводилося дві години – з 12 до 14, потім знову були заняття в класах – до 18 годин; з 18 до 21 години кантоністи старшого віку займалися у майстернях. Вечера була о 21 годині, лягали вони спати о 22 годині. Такий розпорядок дня для кантоністів старшого віку діяв у зимовий час – з 1 жовтня до 1 травня. У літній час він мав деякі відмінності: так, наприклад, одну або дві години в день кантоністи працювали в саду або на городах, які існували при казармах учбових батальйонів або ескадронів; в середу та суботу (з 14 до 16 години) кантоністи займалися військовою підготовкою. Мали кантоністи старшого віку і канікули, які продовжувалися з 1 липня до 1 серпня.

Для кантоністів які перебували на казарменому положенні, як і для кантоністів середнього віку, були розроблені спеціальні інструкції, що правда, мали достатньо загальний характер. В них, наприклад, зазначалося, що про свою охайність і чистоту підлітки мали піклуватися самі. Влітку кантоністів старшого віку примушували купатися у водоймах кожного дня, а взимку їх водили до лазні раз на тиждень і міняли при цьому нижню білизну. Начальство звертало увагу і на фізичну підготовку солдата: в документах було чітко прописано, що кантоністи старшого віку мали щоденно в усі пори року займатися гімнастикою та тільки на свіжому повітрі¹¹.

Існувала для кантоністів учбових підрозділів і своя система заохочень та покарань. Нагороди були різними: подарунки, похвала перед строем, випуск на службу унтер-офіцером або вчителем. До переліку стягнень входили: догана, відміна звільнення на побачення з батьками, наряд на роботу поза чергою, «арешт на хліб та воду», а також «в поодиноких випадках тілесні покарання і не інакше як при затвердженні ескадронним командиром»¹².

Загальний нагляд за кантоністами учбових закладів був покладений на ескадронних або ротних командирів. Вважалося, що цей офіцер мав бути людиною «безпорочної поведінки, добродушний, кроток, чесним та діяльним; мав знати стройову службу рівно як і всі частини наук, що викладалися кантоністам»¹³. Для керівництва господарською частиною як шкіл так і учбових підрозділів були введені спеціальні комітети. Так, наприклад, для управління господарською частиною ротних та ескадронних шкіл були засновані в кожній поселеній роті (ескадроні) спеціальні комітети, до яких входили: командир даної роти або ескадрону, один з офіцерів цього підрозділу і вчителі. Комітет для управління господарчою частиною учбового підрозділу включав командира підрозділу, двох офіцерів, вчителів та «майстрових» учбового батальйону та ескадрону.

Вищезазначені правила були створені і могли вживатися тільки для вже

¹¹ Там само. С. 58.

¹² Там само. С. 64–65.

¹³ Там само. С. 68.

повністю налаштованих військових поселень. Оскільки у 1817 році усі будівельні роботи в округах військових поселень, в тому ж числі і ротних (ескадронних) школах, а також казарми учбових підрозділів існували тільки на папері, уряд був вимушений видати правило, яке діяло б до моменту повної забудівлі того чи іншого округу поселення¹⁴. Згідно цим положенням, усі діти поселенців-хазяїв середнього та старшого віку повинні біли записатися на військову службу, «як швидко полкове управління почне свою дію». В кожному селі округу військового поселення мали відводитися хати для шкіл. Для навчання кантоністів мали бути вибрані унтер-офіцери поселеного полка. Навчання тим чи іншим ремеслам у цих школах відбувалося на розсуд місцевого начальства.

Значно відрізняються дані «Правила» від «Положення про військові поселення» в розділі, що відносився до кантоністів старшого віку. Згідно «Правил» вони розділялися на три розряди: перший включав дітей у віці 13-15 років, другий – 16-18 років, третій – непридатні до стрійової служби у віці від 12 до 18 років. Кантоністи першого та третього розрядів навчалися в ротних та ескадронних школах (першого також і стрійовій екзерциції). Кантоністи другого розряду були призначені до резервних ескадронів та батальйонів свого полка, де їх навчали військовим наукам а також загальноосвітнім предметам. Весь час кантоністи старшого віку залишалися поряд зі своїми батьками, допомагаючи їм у господарстві. По досягненню 18 років, з 1 січня кожного року кантоністи старшого віку поступали на службу в резервні та діючі батальйони, а також до ескадронів своїх полків. Ці правила діяли до моменту створення ротних та ескадронних шкіл. По відношенню до кантоністів третього розряду застосовували правила, зафіксовані в «Положення про військові поселення».

Із введенням військових поселень почалася реформа освіти і в школах військового відомства. Це не було випадково, оскільки у зв'язку із створенням цього специфічного інституту чисельність військових кантоністів різко зроста. Побудова процесу навчання згідно старій основі була не вигідна для засновників поселенської системи: по-перше, вона вже не відповідала духу часу; по-друге, вимагала значних витрат на своє існування. Ось чому в цілях фінансової економії і підняття процесу освіти на відповідну часу ступінь, було вирішено проводити навчання кантоністів з використанням досягнень не тільки вітчизняної але і зарубіжної педагогіки¹⁵. Причому розроблені згодом положення щодо освіти кантоністів, було розповсюджено на весь інститут солдатських дітей, а не тільки на тих, хто знаходився у військових поселеннях.

Для розробки нових принципів навчання, які мали бути покладені в основу освітнього процесу кантоністів, за височайшим указом від 25 жовтня 1817 р. була створена «Комісія для створення учбових посібників»¹⁶. Її функції були наступними: складання таблиць та підручників; роз'яснення учбової методики; створення

¹⁴ Російський державний військово-стратегічний архів (далі – РДВІА) Ф. 405. Оп. 7. Лл. 30-34. Лл. 642-652.

¹⁵ Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии. Ч. 2. С. 71.

¹⁶ РДВІА. Ф. 405. Оп. 1 Спр. 28. Л. 287.

інструкцій вчителям; складання інструкцій вчителям щодо морального ставлення до вихованців та їх занять у позакласний час; формування методів фізичного виховання кантоністів; перегляд книг щодо методів навчання з іноземних мов.

Комісія включала наступних осіб: голова – генерал-майор граф Є.К. Сіверс, від міністерства духовних справ та народної освіти – надворний радник М.В. Неверовський, перекладач – колезький секретар С.Г. Лабойков, священник Казанського собору Герасим Павський, статський радник І.О. Тимковський, колезький асесор М.І. Греч, капітан лейб-гвардії Ізмайловського полка М.І. Глінка. Вибірголовою комісії графа Є.К. Сіверса був не випадковим. Є.К. Сіверс (1779-1827 рр.) був вихованцем Пажеського корпусу, звідки у 1798 році був випущений у лейб-гвардію Ізмайловського полка. У 1801 р., залишивши службу, направився до Геттінгенського університету, де вивчав математику, філософію, педагогіку та політичні науки. Після повернення до Росії (1806 р.) вступив до інженерного полку в чині полковника, а у 1811 р. був призначений начальником інженерів шляхів сполучень. Приймав активну участь у війні з Наполеоном, відзначився у битвах при Клястицах, Полоцьку, Люцерні та Лейпцигу. Після захоплення Парижу був представлений Олександром I з ціллю огляду учбових закладів за кордоном, а з 1819 р. був начальником Головного інженерного училища¹⁷. Саме така людина, що мала багатий теоретичний і практичний досвід, могла втілити у життя задуми створювачів військових поселень.

На одному з перших засідань комісія прийняла рішення про те, що «для виховання та освіти солдатських дітей не вистачить написання одних підручників, треба ще підготувати посібник вчителів»¹⁸. У зв'язку з цим було запропоновано створити особливе училище під назвою військово-учительського інституту, розрахованого на 110-150 учнів, до якого мали направлятися найбільш обдаровані кантоністи не молодше 16 років.

Ця пропозиція була схвалена О.А. Аракчеєвим, що був безпосереднім куратором комісії, і вже в лютому 1818 р. був виданий указ про створення військово-педагогічного інституту при С.-Петербурзькому військово-сирітському відділенні¹⁹. Згідно положення, військово-учительський інститут включав два «розряди»: верхній, куди вступали кантоністи 16-18 років і нижній, де вчилися діти 14-16 років. В інституті викладалися наступні предмети: російська мова – 8 годин, малювання та креслення – 6, військова екзерциція – 6, арифметика – 6, чистописання – 4, геометрія – 6, співи – 6, фехтування – 4, і Закон Божий – 2 години на тиждень. Передбачалося, що нижчий розряд мав готувати вчителів для кантоністів середнього віку, а вищий – для кантоністів старшого віку. В нижчому розряді навчалися 30 чоловік, а у вищому – 50.

В серпні 1818 року Є.К. Сіверс подав на ім'я О.А. Аракчеєва доповідну записку, в якій пропонувалося створення на базі С.-Петербурзького військово-сирітського

¹⁷ Энциклопедия военных и морских наук. Составлено под ред. Г.А. Леера. Т. 7. СПб., 1895. С. 197.

¹⁸ РДВИА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 27. Лл. 162-165.

¹⁹ Там само. Спр. 99. Лл. 78-79.

відділення «нормального» училища на 100 учнів. На думку Є.К. Сіверса, воно мало служити в якості випробувального полігона для діяльності комісії, де вони могли б апробувати свої пропозиції, а також «і для допомоги кантоністам військово-учительського інституту при підготовці їх вчителями»²⁰.

О.А. Аракчєєв погодився з цією пропозицією і вже наприкінці 1818 р., на базі С.-Петербурзького військово-сирітського відділення було відкрите «нормальне» училище на 100 вихованців²¹. За аналогом військово-учительського інституту, училище складалося з двох «розрядів» – вищого і нижчого. Вищий розряд на 20 учнів був прототипом школи для кантоністів старшого віку, а нижчий – на 80, був прототипом початкової школи де навчалися кантоністи середнього віку.

Найбільш значним документом, розробленим комісією, було «Керівництво щодо створення шкіл для кантоністів середнього віку за методикою взаємного навчання і для управління ними» видане у 1819 р.²² В ньому у подробицях описувалась сутність «метода Ланкастера», який і був покладений в основу «Керівництва». Кожна школа мала одного вчителя, незалежно від численності в ній учнів. Вона була розподілена на «маленькі відділення» по 8–10 учнів у кожній. Заняття проводили «старші учні», які навчалися у «верхніх відділеннях» і виконували роль старших по відношенню до учнів «нижчих відділень». Замість книг і букварів використовувались таблиці, що розвішувались на стінах, а роль паперу та пір'їв виконували розсипаний на столі дрібний пісок, грифельні дошки та гостро заточені палички.

На думку авторів «Керівництва», переваги цього методу полягали в наступному: «один вчитель може керувати багаточисельною школою без стомлення; учні, навчаючи своїх товаришів і найбільше засвоюють те, що їм треба пам'ятати; для навчання дітей тим предметам, які зазвичай викладаються у початкових училищах, потрібно значно менше часу; фінансування значно скорочується; діти за допомогою цього засобу звикають до військових порядків і дисципліни; увага дітей постійно посилюється, від того вони звикають до безперервної діяльності і, насамкінець, учні гарних здібностей не затримуються у розвитку неквапливістю та лінню інших»²³.

«Керівництво» визначало і характер шкільних будинків, їх улаштування. Школа мала бути розміщеною в одній будівлі з ротною каплицею, поруч розташовувався будинок призначений для майстерні. Також були прописані розміри шкільних приміщень, порядок розташування в них учнів та описувалось місце де мав знаходитись вчитель. Крім того, детально регламентувався перелік і розташування меблів, необхідних для проведення занять. Будівля школи була розрахована на 80 учнів. На облаштування однієї школи одночасно виділялось 263 руб. 25 коп., щорічні асигнування складали 79 руб. 90 коп. При цьому, треба зазначити, що учбові посібники відпускалися до шкіл військових поселень безоплатно.

²⁰ Там само. Спр. 31. Л.л. 78–79.

²¹ Там само. Спр. 100. Л.л. 76–79.

²² Учреждение о военном поселении. Ч. 2. СПб., 1819. С. 63.

²³ Там само. С. 3.

Всі учні, згідно «положення», поділялися на класи та розряди: словесний та арифметичний. В кожному розряді налічувалось 8 класів. Перевід учнів з одного класу до іншого проводився в залежності від рівня успішності. Наприклад, «по розряду словесному переміщення учнів обумовлювалося в перших п'яти класах і успішності в читанні громадянської грамоти, з 5-го до 6-го – читанням слов'янської грамоти і знанням напам'ять символи віри та молитов, в з 7-го в 8-й клас – правильними відповідями на запитання відповідно випуску з «Школи Рекрутської»²⁴.

Заняття в школах починалося о 9 годині ранку і закінчувалися о 12. Ці три години навчання проходили у такий спосіб: перекличка – 15 хв., вправи з арифметики – 1 год., вправи з письма – 45 хв., вправи з читання – 45 хв., молитва – 15 хв. Взимку кантоністи навчалися кожного дня, а влітку – два рази на тиждень.

«Положенням» суворо регламентувався і характер навчання дітей, була рекомендована спеціальна методика викладання окремих учбових дисциплін. Зверне на себе увагу і настанова щодо оцінки навчання і поведінки учнів. В ній було зазначено, що необхідно «відрізнати учнів які займають яку-небудь посаду або демонструють якийсь успіх, рівно виділяти тих, хто заслуговує покарання...»²⁵. Були зроблені спеціальні ярлики, які мали носити усі учні. Ті, хто відзначалися успіхом у навчанні та поведінці, мали ярлики на червоному та блакитному номері, де робилися відповідні написи. Ледачі учні отримували ярлики на жовтому папері з таким написом: «неуважний, ледащий, забіяка» і т.п.

Крім старших учнів у відділеннях були їхні помічники, котрі призначалися із «здатних учнів» вищих класів. Крім того, для дотримання порядку та «керівництва старшими при їх заняттях з учнями» учителями обиралися так звані «наглядачі» з кращих учнів. До обов'язків наглядачів входило «віддання усіх наказів» учителя та заміщення його у випадку відсутності за будь-якою причиною. Для кожного предмету (арифметика, читання, письмо) призначалося два наглядачі. Кожний з них мав свої обов'язки суворо за своєю дисципліною і був помічником учителя з цього предмету²⁶.

Обов'язки учителя полягали у наступному: спостереження за «виконання учнем передписаних правил», турбота за «належний стан усіх приміщень школи та її приналежностей», заготовка учбових посібників та інших необхідних матеріалів. На вчителя було покладено ведення всієї шкільної документації. Після кожного заняття вчитель мав провести аналіз «повідомлень наглядачів» і підвести підсумки занять. Викладання в школах військових поселень було доручено унтер-офіцерам (учителям), котрі мали бути «гарної поведінки, і поєднувати в собі ласкавість і твердість»²⁷.

Характерною рисою шкільної системи у військових поселеннях була дуже дрібна регламентація. Кожен крок, кожна дія учня була суворо розписана. Усе виконувалося учнями по команді: підійти до свого місця за столом, встати, сісти на

²⁴ Там само. С. 26.

²⁵ Там само. С. 21.

²⁶ Там само. С. 63–75.

²⁷ Там само. С. 75.

місце і т.д. Перед початком занять давалася команда: «Струнко! Голову прямо, готуйсь, такий-то клас починає заняття». Команда «встати» супроводжувалася наступними діями: «за першим складом учні кладуть праву руку на стіл, а потім встають і, переставляючи спершу праву ногу через лавку, становляться на неї у фронт, обличчям до вчительського місця»²⁸. Така муштра продовжувалася на протязі усього учбового часу.

Крім «Керівництва», членом комісії М.І. Гречем було написано інструкції щодо створення училищ у військових поселеннях, складень таблиць з грамоти і т.д. Однак він не довго працював з Є.К. Сіверсом, оскільки розійшовся з ним у поглядах і хоч останній і був «чоловіком освіченим та шановним, однак і скрутним педантом та крахобором»²⁹. І не тільки М.І. Греч не зміг співпрацювати з Сіверсом, це стало важливим досвідом для багатьох колег по комісії. Зі старого складу залишилися тільки останній та священник Герасим Павський, інші ж були вже новими членами комісії³⁰. Так, наприклад, священник Павський склав для кантоністів настанову «Про обов'язок християнина», а капітан М.І. Глінка – «Про обов'язок воїна». Перу генерал-майора М.С. Перського належать «Витяги з школи рекрутської для кантоністів». Були зроблені переклади іноземних книг, які мали використовуватися у якості доповнення до курсів, які вивчали кантоністи старшого віку (роботи Круза, Тюрка, Гофмана й ін.)³¹. Треба підкреслити, що військово-учительський інститут та «нормальне» училище слугували начебто випробувальним полігоном для комісії Є.К. Сіверса, де вироблялись нові прийоми та засоби навчання. Досвід освіти кантоністів у цих учбових закладах постійно використовувався при створенні нових «положень» для навчання солдатських дітей.

Так, наприклад, у травні 1821 р. Є.К. Сіверс запропонував О.А. Аракчєєву змінити строки навчання кантоністів³². У доповіді говорилося, що «при введенні нового засобу навчання у Росії, він не був ще впровадженим, і тому термін навчання становив 11 років. Через три роки, спираючись на досвід військово-учительського інституту і «нормального» училища, можна строки навчання у школах скоротити, оскільки кантоністи проходять обов'язкову програму навчання швидше»³³. У зв'язку із цим, Є.К. Сіверс запропонував скоротити загальний термін навчання кантоністів до 8 років, і вони мали поступати в ротні та ескадронні школи не з 7 років, як це вказувалось в «Положенні» 1817 р., а з 10 років. Крім того, діти мали залишатися у своїх батьків до 14 років, а після досягнення цього віку переводились би до шкіл для старшого віку. На підставі цієї пропозиції у червні 1821 р. були змінені вікові межі окремих груп кантоністів і скорочений строк навчання до 8 років.

²⁸ Там само. С. 36.

²⁹ Греч Н.И. Записка моей жизни. М.Л., 1930. С. 393.

³⁰ РДВА. Ф. 405. Оп. 99. Л. 55.

³¹ Там само. Спр. 70. Л.Л. 182-183зв.

³² Там само. Спр. 100. Л.Л. 315-317.

³³ Там само. Л. 313в.

Наступна пропозиція комісії Є.К.Сіверса торкалась місцезнаходження військово-учбового інституту. Нагадуємо, що спочатку він був відкритий у приміщенні С.-Петербурзького військово-сирітського відділення. Після огляду головою комісії округу поселення гренадерського графа Аракчєєва полка, особливо штабних будівель у серпні 1821 р., він знайшов його достатньо упорядкованим для перевodu туди військово-учительського інституту. Причому, відповідно записці на ім'я О.А.Аракчєєва, Є.К.Сіверс відмітив, що від цього приміщення буде значна користь: «Кантоністи, під час підготовки їх до учительства, мали б безперервно перед очима зразкові школи, які їм в майбутньому треба буде улаштуувати. При цьому вони постійно б знайомилися зі своїми майбутніми обов'язками»³⁴.

О.А.Аракчєєв погодився з цією пропозицією. 29 вересня 1821 р. вийшов указ про переміщення військово-учительського інституту до штабу гренадерського графа Аракчєєва полка³⁵. Слідом за указом вийшло нове «Положення», згідно якому створювався і функціонував інститут³⁶. Основною метою цього учбового закладу була підготовка вчителів для шкіл поселених військ. Інститут був розділений на два відділення: нижній та верхній. Перше відділення, в свою чергу, складалося з двох класів і мало включати 40 кантоністів від 14 до 16 років. Друге відділення включало один клас, в якому перебувало 20 кантоністів від 16 до 18 років.

В нижчому відділенні вивчали наступні дисципліни: Закон Божий, чистописання, граматику, арифметику, креслення та малювання, співи по нотах та військові екзерциції. У верхньому відділенні до них додавалися такі предмети: стереометрія, фехтування, історія, початки польової артилерії та фортифікація. Викладацький склад інституту включав 6 чоловік, при цьому необхідно зауважити, що у кожному відділенні викладання вели слухачі верхнього відділення. Заняття продовжувалися 7 годин щоденно, крім неділі. На канікули кантоністи йшли з 24 червня по 1 серпня, під час цього вони займалися у класах тільки у вівторок та п'ятницю. Кращі вихованці інституту випускались викладачами в школи кантоністів старшого віку з присвоєнням унтер-офіцерського чину, іншу ж направлялись рядовими в школи для середнього віку.

Треба зауважити, що для комісії Є.К.Сіверса не все протікало плавно і спокійно, виникали деякі труднощі, наприклад, комісія мала деякі незгоди з Міністерством духовних справ та народної освіти, особливо з його керівником А.М.Голіциним. Приводом для конфлікту слугувало надходження у вільний продаж учбових посібників для кантоністів, розроблених комісією Є.К.Сіверса, тому що з метою покриття частини витрат на типографські та інші речі, було вирішено частину тиражу реалізувати на ринку. В такий спосіб, посібники, складені на підставі передової педагогічної думки того часу, не могли не викликати інтерес у викладачів цивільних шкіл і таким чином скласти конкуренцію учбовим матеріалам, що

³⁴ Там само. Л.л. 180-190зв.

³⁵ Там само. Спр. 88. Л. 671.

³⁶ Там само. Л.л. 675-689.

видавались міністерством духовних справ і народної освіти. Свое невдоволення діяльністю комісії А.М.Голіцин виклав О.А.Аракчєєву в особистому посланні у лютому 1820 р.: «Багато чиновників Департаменту народної освіти вимагають надати їм ці посібники, і навіть вчителів з військової комісії»³⁷. У зв'язку з цим він просив зробити діяльність комісії менш оприлюдненою і направляти її роботу тільки в русло забезпечення потреб військового відомства, а також, за можливості, не реалізовувати учбові посібники для кантоністів у вільному продажі.

Через рік, у лютому 1821 р., А.М.Голіцин знову звернувся до О.А.Аракчєєва з запитом, у якому виклав думку, що «різні таблиці, складні для навчання кантоністів за методикою взаємного навчання, не потрібні, треба обмежити взаємне навчання тільки читанням уривків зі Святого письма»³⁸. Крім того, оскільки посібники та таблиці для кантоністів друкувалися без попередньої цензури, то за думкою А.М.Голіцина, треба заборонити їх вільний продаж; для цивільних шкіл існують свої спеціальні посібники і таблиці, а те що видається комісією Є.К.Сіверса багато в чому їм суперечить.

Граф не міг не відреагувати на ці аргументи і в зв'язку із цим наказав «Комісії для складання учбових посібників» припинити вільний продаж учбових матеріалів³⁹. Хоч Є.К.Сіверс і відправив декілька рапортів О.А.Аракчєєву, що не можна обмежуватися в цій справі та в сліпу йти тільки загальноприйнятими шляхами, а потрібно напрацьовувати таку методику взаємного навчання, яка б відповідала сучасним вимогам і була здатна для поширення грамотності⁴⁰. Але все таки рішення О.А.Аракчєєва залишилось незмінним.

Після цих подій комісія Є.К.Сіверса проіснувала недовго, і не виконала свою місію до кінця. У січні 1822 р. височайше була затверджена записка О.А.Аракчєєва, в якій йшлося, що комісія для складання учбових посібників завершила свою діяльність відносно кантоністів середнього віку, і вже не буде впливати на роботу військово-учбового інституту. Залишилось тільки підготувати підручники для кантоністів середнього віку, якими має займатись виключно Є.К.Сіверс⁴¹.

В червні 1923 р. було затверджено «Положення про учбові батальйони в округах військового поселення піхотного полку для кантоністів старшого віку»⁴². В учбові батальйони кантоністів старшого віку зараховувалися з 16 років і навчалися в них до 18 років. З 400 кантоністів учбового підрозділу половина мешкала і полковому штабі, забезпечувалася повним утриманням та навчалися в класах учбового батальйону, інша половина залишалася у своїх батьків або родичів. Ці кантоністи у визначені дні були тільки на заняттях по військовій підготовці, весь інший час вони займалися господарськими та польовими роботами. Один раз на тиждень вони мали відвідувати

³⁷ Там само. Спр. 69. Л. 178.

³⁸ Там само. Спр. 99. Лл. 289–292.

³⁹ Там само. Л. 296.

⁴⁰ Там само. Л. 396зв.

⁴¹ Там само. Спр. 130. Лл. 173–175зв.

⁴² Там само. Спр. 172. Лл. 410–453.

ротну школу і повторити ті предмети, які вони вивчали раніше. Розподіл учбових батальйонів на дві частини мало на меті: ті кантоністи, які мешкали на казарменому положенні, випускались на службу в діючі батальйони унтер-офіцерами; ті, хто залишався біля батьків, поступали на комплектування поселених та резервних батальйонів.

Кантоністи, які продовжували підготовку в класах учбового батальйону, розподілялися «по науках» на три класи: нижній, середній та верхній. Кожен клас складався з двох відділень, що мали рівну кількість учнів. Кожне відділення у визначені дні вивчало певні дисципліни у класах або працювало у майстернях. Дисципліни, які вивчали кантоністи старшого віку були зазначені вище. Для того, щоб повніше відобразити положення кантоністів, що знаходилися на казарменому положенні, треба більше зупинитися на розпорядку дня, який чітко виконувався як кантоністами, так і офіцерами. Підйом був о 05:30 ранку. Потім протягом півтори години кантоністи вмивались, одягались, заправляли ліжка, читали молитву, снідали та готувались до занять. З 7 до 11 години – заняття в класах, з 11 до 12 години – прогулянка на свіжому повітрі (якщо не дозволяла погода – у манежах). На обід та відпочинок виділялось 2 години – з 12 до 14 год. Потім знову були заняття в класах до 18 години. На фехтування та повторення завдань відводилось 3 години – з 18 до 21. О 21 годині кантоністи вечеряли, а о 22 год. лягали спати.

Канікули для кантоністів, що мешкали в казармах, були влітку – з 24 червня по 15 вересня, зимою – з 20 грудня по 7 січня. Кантоністи йшли на канікули у повному обмундируванні та зі зброєю. Для того, щоб не відстати від «наук», під час канікул вони мали раз на тиждень збиратися в ротній школі для повторення пройденого матеріалу. Крім того, у літній час, відпущені по домівках кантоністи, повинні були виконувати «ротний караул»: з 24 червня до 1 серпня на протязі доби, а з 1 серпня до 15 вересня – тільки у денний час.

Щорічно, по закінченню курсу навчання кантоністи мали складати екзамен. Для проведення цього сформувалася комісія, в яку входили дивізійний, бригадний та полковий командири, командир поселеного батальйону, благочинний (священник) округів військового поселення дивізії і всі офіцери учбового батальйону. За підсумками екзаменів і враховуючи данні про успішність на протязі усього часу, кантоністам присвоювався відповідний розряд, з яким вони випускались на службу. Ті, хто отримав 1-й розряд, випускались на службу унтер-офіцерами і отримували при цьому повне річне жалування. Кантоністи 2-го та 3-го розрядів випускались рядовими, однак в їхніх формулярних списках робилась особлива позначка про те, що вони пройшли навчання в учбовому батальйоні. Після трьох або чотирьох років бездоганної служби вони також могли стати унтер-офіцерами. При випуску кантоністи 2-го розряду отримували 2/3, а кантоністи 3-го розряду 1/3 річного жалування. Крім того, вони могли отримати ті гроші, які були зароблені ними під час навчання тим чи іншим ремеслом.

Учбові батальйони піхоти були сформовані тільки в округах поселення

гренадерського графа Аракчеева (1823 р.) та гренадерського короля Пруського (1825 р.) полків. В інших полкових округах піхоти учбові батальйони так і не були створені.

У військових поселеннях кавалерії (територія сучасної України) справи йшли декілька інакше. За часом поселення кавалерійських дивізій, в полкових округах відразу створювались учбові дивізійні, які формувалися і діяли на тих загальних правилах, що були затверджені у 1817 р. Кантоністи старшого віку навчалися в них тільки військовій підготовці, а учбові дисципліни проходили в ескадронних школах.

На основі аналізу джерел, що торкаються військової освіти кантоністів 1-ї гренадерської дивізії (Новгородська губ.) можна сказати, що там був майже стопроцентний охоплення навчанням кантоністів. Такий охоплення не можна екстраполювати на інші підрозділи поселений військ оскільки ця дивізія слугувала зразком для улаштування інших округів і тому вона знаходилася на особовому рахунку у командування і навіть імператора. Дані, що є в нашому розпорядженні, свідчать про те, що по інших округах процент учнів у школах кантоністів не перевищував 55%⁴³.

Необхідно також відмітити, що приміщення ротний та ескадронних шкіл не могли вмістити усіх кантоністів. Статистичні дані свідчать, що освіту в них отримували лише 60-65% від загальної їх кількості⁴⁴. Ті хто залишався поза шкіл, навчалися у своїх селах грамотними унтер-офіцерами читанню, письму і арифметиці на підставі «Правил переходу жителів у військові поселенці». Ясно, що освіта, отримана у такий спосіб, була набагато гіршою за освіту отриману в спеціально призначених для цього закладах.

Засновники військових поселень зіткнулися не тільки з проблемою повного охоплення процесом навчання всіх кантоністів та забезпечення їх спеціально облаштованими шкільними приміщеннями. Саме цим можна пояснити факт різного зростання кількості шкіл в округах кавалерії у 1822-1824 рр. Справа в тому, що згідно «Положення про військові поселення регулярної кавалерії», в кожній дивізії вбачалося відкрити 12 шкіл, однак, як засвідчили деякі джерела, що у зв'язку далекої відстані між окремими селищами, виникали труднощі при навчанні кантоністів в тих школах, які мали бути засновані в кожному поселеному ескадроні⁴⁵. Тому у 3-ій (пізніше у 2-ій) уланській дивізії (Слобідсько-Української губ.) в додаток до існуючих за статним розкладом шкіл стали будувати ще 28. У 3-ій кірасирській дивізії (Херсонська та Катеринославська губ.) було закладено додатково ще 24 школи, а у 2-ій уланській дивізії (Херсонська губ.) – 13 шкіл. Таким чином, не можна не відмітити, що поряд з існуючими недоліками (в освіті кантоністів): милітаризація учбового процесу, дуже велика його регламентація, система шкіл, що існувала у військових поселеннях, дозволяла значно підвищити рівень грамотності населення, хоча добитися повного охоплення кантоністів середнього та старшого віку шкільним навчанням так і не

⁴³ Там само. Спр. 407. Л. 501.

⁴⁴ Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов, 2006. С. 366.

⁴⁵ РДВИА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 151. Л. 189зв.

вдалося. У вітчизняній історіографії існують думки, що кантоністів насильно відбирали у батьків і вони проживали у школах виключно окремо. Аналіз відповідних матеріалів свідчить, що за виключенням незначної кількості кантоністів старшого віку, що направлялися до учбових батальйонів та ескадронів, всі інші діти постійно проживали з батьками.

Також кілька слів треба додати про розподілення кантоністів у військових поселеннях на службу. За демографічними даними, які є в нашому розпорядженні, середній приріст населення військових округів складав 1,1% на рік⁴⁶. За таких показників вирішити питання про комплектування діючих підрозділів військових поселень тільки за рахунок кантоністів було неможливо. Так, наприклад, у 1823 р. на комплектування діючих ескадронів поселених кавалерійських поступило 1033 кантоністів, що було в 5-6 разів менше, ніж те, що потребувалося за штатним розписом⁴⁷.

З прийняттям «Положення про учбові батальйони» було остаточно завершено будівництво системи навчання та виховання дітей воєнних поселенців всіх віків (залишилось лише незавершеним тільки «Положення про учбовий дивізіон»). Треба також відмітити, що на протязі усього часу царювання Олександра I законодавство щодо кантоністів військових поселень, з накопиченням відповідного досвіду, постійно еволюціонувало. Таким чином, до моменту початку царювання Миколи I була достатньо чітко сформульована основна логіка навчання та виховання дітей військових поселень, хоча до практичної її реалізації було ще дуже далеко.

REFERENCES

- Yachmenikhin K.M. (2024). Instytut viiskovykh kantonistiv rosiiskoi armii XIX st. v istorychnykh doslidzhenniakh [Institute of Military Cantonists of the Russian Army of the 19th Century in Historical Research] *Siverianskyi litopys*, 2024. № 6. S. 170–175 [in Ukrainian].
- Yachmenikhin K.M. (2006). Armiya i reformy: voennye poseleniya v politike rossiyskogo samodержaviya. [Army and Reforms: Military Settlements in the Policy of the Russian Autocracy]. Chernihiv [in Russian].
- Yachmenikhin K.M. (1994). Voennye poseleniya v Rossii (Istoriya sotsial'no-ekonomicheskogo eksperimenta). [Military Settlements in Russia (The History of a Socio-Economic Experiment)]. Ufa [in Russian].

Отримано 01.02.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 26.02.2026

Прийнято до друку 01.03.2026

Submitted 01.02.2026

Received in revised form 26.02.2026

Accepted for publication 01.03.2026

⁴⁶ Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). Уфа, 1994. С. 259.

⁴⁷ РДВИА. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 122. Л. 562.